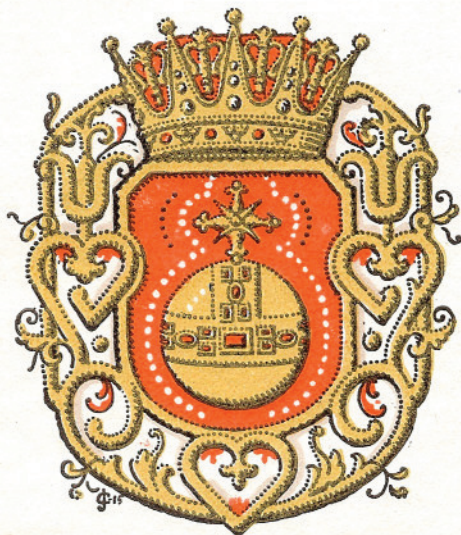

Ulmoge och Hemslöjd

Några Bidrag till en Uppländsk Kulturhistoria
utgifna under redaktion af
Arvid Julius

A. B. Akademisk Bokhandeln. Uppsala

Om linodlingen i Uppland.

Av

E. O. ARENANDER.

I.

Linodling och linberedning i Uppland i gamla dagar och i våra.

NÄR LINODLINGEN först blev bekant i Sverige, är osäkert eller ännu icke till fullo känt. *Oscar Montelius* framhåller, att det är möjligt, att den blivit införd här redan under bronsåldern eller minst 1,000 år f. Kr. I mellaneuropa odlades linet redan under den yngre stenåldern, ty man har funnit lin i pålbyggnaderna i Schweiz. Vi ha visserligen här i vårt land fynd av linnevävnader från slutet av bronsåldern, men det är möjligt, att dessa äro importerade, och säkra fynd, som bevisa, att linodling bedrivits här, ha vi först från den yngre järnåldern.

Från Björkö i Mälaren härstammar ett fynd av linnevävnad från 800-talet och från Öland ett från 900-talet e. Kr.

Redan från 1100-talet ha vi emellertid skriftliga dokument om linne-lärft, men dessa hänföra sig märkligt nog till Norrland eller Hälsingland, som det den tiden hette.

Det gäller nämligen tionde till kyrkan. Ärkebiskop *Petrus* i Uppsala (1180—97) ålade hälsingarna (= norrlänningarna) att till Uppsala-ärkebiskopen utgiva hundra alnar lärft (*C ulnas tele*) såsom kyrkotionde, varje gång han hos dem håller visitation.

Vidare bestämmes i konung Birgers stadga av 1297, att hälsingarna i vissa fall skulle få lämna lärft i utbyte mot persedlar av annat slag såsom kronotionde. Då inga dylika bestämmelser finnas för andra landskap, ej ens för det närliggande Uppland, torde man därav kunna draga den slutsatsen, att linodlingen redan den tiden var ganska utbredd och lärftsberedningen ganska framstående i de norrländska landskapen Gästrik-

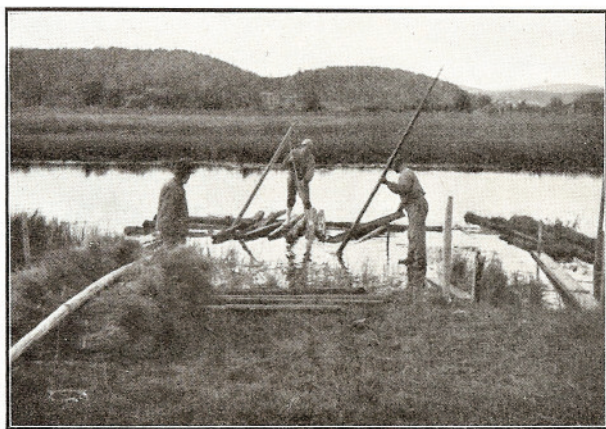

Fig. 1. Vattenrötning i Norrland (tjärn).

Härom vittna även ålderdomliga, stundom enastående uttryck för olika facer i linodlingen och linberedningen.

Att »skörda linet» heter i Uppland (och Gästrikland) att »må linet». Besläktade äro: isländskans *mà* v. avslita; (skörda, enär linet uppryckes);

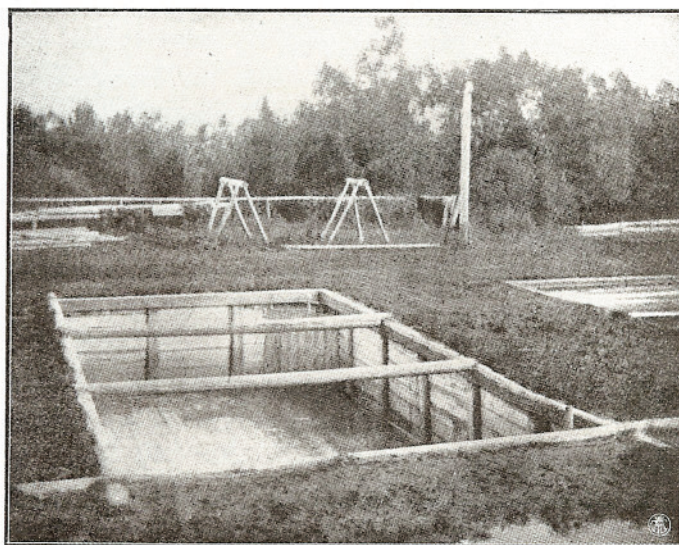

Fig. 2. Vattenrötning i Norrland (bassäng).

gammaltyska *mājan*; högtyska *māhen*; engelska, *moor*, grekiskans *μαῖω*: *māja*; skörda. Ett annat enastående ord är: Kränka, f. pl. -or, »litet linband» o. s. v.

land, Hälsingland, Medelpad, Ångermanland m. fl. i förhållande till i de mellansvenska landskapen.

Innan en hemindustri får en sådan utbredning, torde det under då rådande förhållanden hava åtgått en rundlig tid därtill. Dessa omständigheter tyda på en hög ålder för linkulturen i Norden.

I Upplandslagen, 1295, bestämmes¹ i Kirkiu B. att till kyrkan skulle erläggas »tyundæ. aff lin. — — swa sum fyr hawær gamul siþweniæ wærit».

Fig. 3. Linet sås.

I bot för vådadråp finge² lämnas — — »lin. — —. j. takæ handum».

I Ærfþæ B.³ stadgas, att om mannen dör före hustrun, så skall hon ärfvæ »siæng — — mæþ allu þy þær til hörir. bulstær ok linlak».

Fig. 4. Linet »mås» (uppryckes).

Här talas om »linnelakan» såsom något redan på den tiden brukligt i Uppland.

¹ K. B. VII, § 5.

² Manhælgis B. XXIII, § 4.

³ Ærfþæ B. X prefac.

Därefter har jag ej funnit något om linodlingen i Uppland, förr än i Per Brahes »Oeconomia eller Huuszholdz-Book»,¹ »författat efter Uplandz Lägenheet» anno 1581. I »Majus» skulle »Såås Lijnfröo när Häggen blommas», och uti »Junius» »Renses Dudra och allehanda Ogräas ifrån Lijnet», men i »Augustus» skulle man »Rycke up Lijn och Hampa». I September åter var det tid att »Röte Lijn och Hampa. Item Bråka, Klyffta och Häckla». Uti »Januarius» borde man »Köpa uthi Distingen Lärfft».

Nästa publikation där man finner något om linodlingen i Uppland är Uppsala läns Hushållningssällskaps handlingar i början av och under 1800-talet.

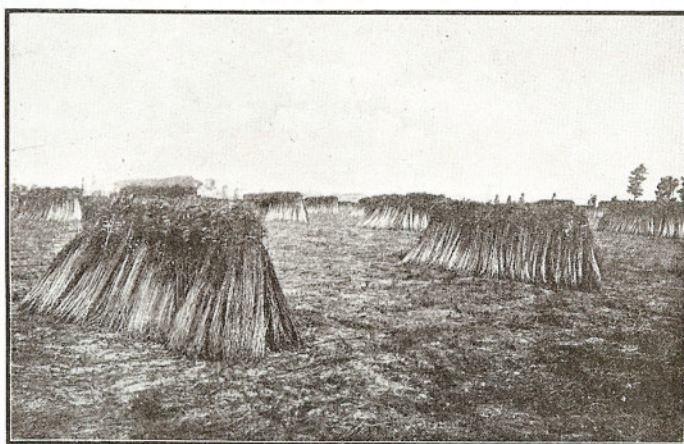

Fig. 5. Linskylar.

Linodlingen tyckes av vad vi redan anfört aldrig hava stått på någon hög ståndpunkt i Uppland, åtminstone ej i jämförelse med i norrlandslandskapen. I början av 1800-talet var den visserligen betydligt mera utbredd än i våra dagar, men ansågs ej ens då kunna fylla behovet, utan man var då — som man kan se av Hushållningssällskapets handlingar — liksom i våra dagar hänvisad att köpa på Distingen av norrlänningarna »helsingelin». Detta berodde kanske ej så mycket av behovet som därav, att man ej själv kunde framställa så fint lin som norrlänningarna. Felet var ju det, som *P. A. Tamm* på Österby bruk år 1816 uttryckte sig, att »linodlingen är nästan ännu i sin träda i Upsala län»².

Emellertid bedrevs även den tiden som i våra dagar den största

¹ Tryckt i Wisingsborg 1678, s. 107, 108, 110, 111 och 99.

² Uppsala Läns Hushållningssällskaps Handlingar (H) Häftet 5, del II, sid. 11.

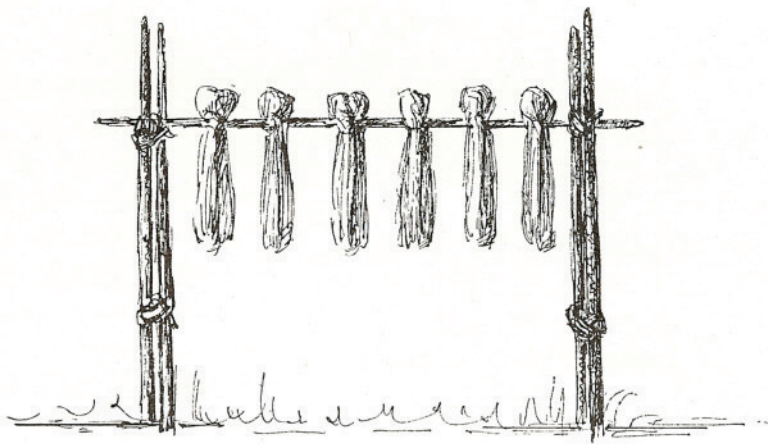

Fig. 6 a. Linhässja.

linodlingen i norra delen av Uppsala län, ty det heter:¹ »Lin och Hampa odlas föga annarstädes inom Länet än i några af dess norra Socknar och der knappast till husbehof».

Sedermera har emellertid under 1800-talet linodlingen gått allt mer och mer tillbaka, så att en stående anmärkning i landshövdingarnas fem-årsberättelser är, att »linodlingen är stadd i stark återgång».

Detta allt trots det att framsynta och för alla grenar av lantushållningen nitälskande män inom länet och i hushållningssällskapet vid olika tider och på olika orter inom norra och mellersta Uppland arbetat för linodlingens upphjälpande och utveckling.

Alla dessa ivrade och försökte med fullaste rätt att få den norrländska (fig. 1, 2) vattenröttningsmetoden införd i stället för den här brukliga ängsröttningsmetoden, som aldrig kan giva ett så gott lin som den förra. Trots de genom egna försök visade, att det gick

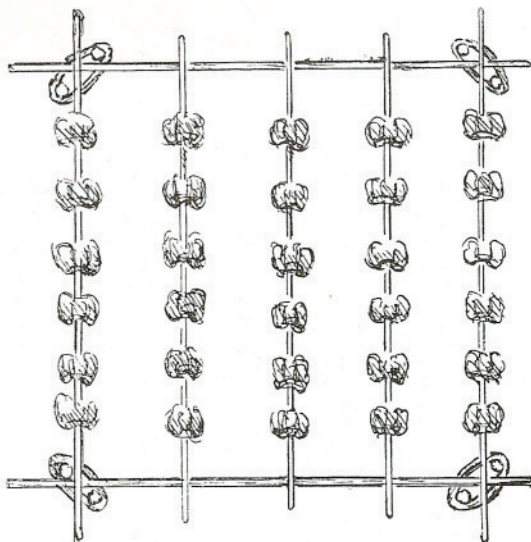

Fig. 6 b. Linhässja.

¹ H. 29, s. 24.

Fig. 7. Linet »strykes».

ypperligt även i Uppland, lyckades de ej införa denna förbättring i linberedningen.

P. A. Tamm på Österby bruk lät i början av 1800-talet därstädes inrätta ett »Wattenwerck» eller en s. k. vattuskäkt¹ enligt mönster från Hälsingland för att underlätta arbetet för ortsbefolkningen med linets »stampning och skäktning». Detta »Wattenwerck» bestod enligt

samtida underrättelser av ett »Hus, Watten-Hjul, 2:e Stampar och Skäckte-Hjul».

På fullt hälsingemanér skötte även *C. Beronius* på Dannemora sitt lin och har över sina försök och sin erfarenhet i »Handlingarne»² meddelat mycket utförliga redogörelser.

Något längre fram,³ men dock under första tredjedelen av århundra-

Fig. 8. Linet »bres».

¹ H. 5 II d., s. 11.

² H. 6 II, s. 76—81.

³ H. 19, s. 83—88.

det gjorde även baron *U. F. von Düben* å Marielund i Fundbo socken försök med den norrländska vattenrötningsmetoden och fann densamma förträfflig samt skrev i »Handlingarne» en liten kortfattad anvisning om linodling och linberedning, huvudsakligen stödjande sig på norrländska bruk och erfarenheter.

Han omnämner även, att till Uppland köpes »på Upsala Disting» mycket »helsingelin». — »Hvarför skola icke vi lära oss sjelfva att bereda sådant!» utropar han slutligen.

Vid ungefär samma tid¹ meddelade *Magnus Stangenberg* på Ryda kungsgård i mellersta Uppland sina erfarenheter om linodling. Även han prisade den norrländska linrötningsmetoden såsom den enda rationella.

Åren 1868 och 1869² lämnade Uppsala läns hushållningssällskap särskilt anslag å 100 kronor »för anställandet af sakkunnig person att undervisa i *Linodling* och *Linberedning* inom länet». Den härtill utsedde personen anlätades emellertid föga av dem, som borde ha anlitat honom. Allt blev sålunda vid det gamla, och även detta försök åstadkom ej någon förbättring, utan linodlingen går allt mer tillbaka.

Ännu år 1871 utdelades emellertid av Åsunda Hushållsnämnd 1 Rdr Specie till Agnes Boudau »för hennes på stället förevisade färdighet att spinna på en s. k. dubbelrock» och 1 Rdr Specie för »vattenrött lin», utställt av en statgumma. Den ovan omtalade »dubbelrocken» är väl förmodligen den magerska »dubbelspinningsrocken» för att spinna 2 trådar på en gång, som på 1840-talet³ infördes från Würtemberg och varav man hoppades mycket den tiden. Den kunde dock ej hjälpa handspinningen i den hopplösa striden med maskinspinningen.

På detta århundrade har hushållningssällskapet spritt den s. k. »Lin-

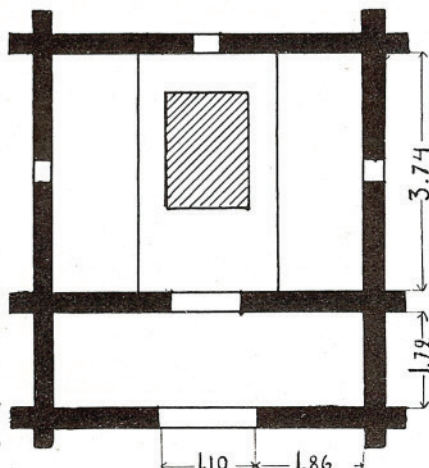

Fig. 9. Bastu. Plan.

¹ H. 24, s. 134.

² H. 51, s. 83.

³ *Hjalmar Heden*. Västernorr. Läns Kungl. Hushållnings Sällskap 1805—1904. I Del. s. 79.

Allmoge och hemstöjd.

odlingsboken», av undertecknad, en kortfattad anvisning om linodling och linberedning.

Vad linodlingen i Uppland i våra dagar angår, så bedrives den på gammaldags manér fortfarande nästan endast i norra Uppland, men går även där allt mer och mer tillbaka. År 1900 beräknades enligt statistiken, att 150 hektar i länet voro anslagna till linodling, men år 1909 hade arealen sjunkit till 76,9 hektar!

Statistiken visar även, att det är liksom fordom nästan uteslutande i de norra häradena, som linodling bedrives. År 1909 skulle sålunda linodling saknas i Bro, Håbo, Åsunda, Lagunda, Hagunda, Bälunge och

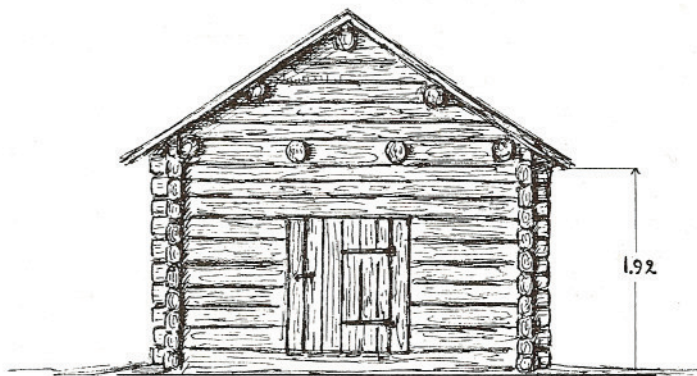

Fig. 10. Bastu, sedd från gaveln.

Vaksala häradar och vara en ren obetydlighet i Rasbo, 0,6 har, i Trögd, 3,8 har, och i Norunda, 6 har.

Endast Örbyhus härad hade att uppvisa 25,5 och Olands härad 41,0 hektar. Och de socknar i dessa härad, inom vilka linodling skulle förekomma i någon nämnvärd utsträckning, äro: Österlövsta 12 har, Vessland 11 har, Älvkarleö 7 har, Tegelsmora 6 och Hållnäs 6 hektar.

Till slut vill jag meddela en detaljerad skildring av huru linodlingen bedrives i våra dagar (och av gammalt) i Hållnäs socken. Denna uppteckning gjordes av mig på platsen enligt infödda personers uppgifter under en resa, som jag företog år 1911 i april månad, då jag även såg vävstolar uppsatta litet varstades i stugorna i Hållnäs socken.

Noggranna anteckningar gjordes även över de termer, som användes på olika faser av odlingen och beredningen. I Hjälminge by var jag

även i tillfälle att skissera av en bastu och de vanliga linberedningsredskapen (se nedan).

De inom parentes [] satta orden och skildringarna av linodlingen härstamma från Roslagsbro socken i Uppland 1 mil norr om Norrtälje, där i övrigt allt stämde överens med linodlingen i Hållnäs.

Genom att jämföra denna skildring med de meddelanden om linodling, som finnas i Hushållningssällskapets Handlingar, har jag kommit till den uppfattningen, att linodlingen bedrevs i norra Uppland i början av 1800-talet på fullkomligt samma sätt som i våra dagar, endast med den avvikelser, att den då bedrevs i större omfattning.

II.

Linodling och linberedning

i Hållnäs socken 1911.

Lin odlas allmänt i Hållnäs, men man sår på sin höjd 3 à 4 kannor *Odlingens ut-
sträckning.
Linsådd.* linfrö, varvid man »stegar ut» landet.

Lin sås antingen på »öppen åker» eller på »plogtorfva» (= vall- *Såningsland.* brott) eller på stommen.

Om linet blir bra långt, tar man reda på frö till frösådd; annars *Fröknopp.* köper man frö.

Gödsling för linet är alldeles obekant. Linfröet sås på vanligt sätt *Ingen göds-
ling.* för hand. (Fig. 3). *Sådd.*

När »häggblomman» spricker ut, då är tid att så linet. *Såtid.*

Man plägar rensa linåkern från ogräs, men detta måste utföras mycket *Linåkers
rensning.* noga och försiktigt, när linet är ett kvarter långt, och det sker blott en gång. Man måste »stiga förfärligt försiktigt» i linåkern.

Att skörda linet heter: »Må (imp. mädde) linet». Det sker så, att *Linskörd.
»Må linet».
»Näfvar».* man rycker upp detsamma och samlar det i »näfvar» (sing. näfve), utgörande så mycket lin, som kan omfattas med handen. (Fig. 4).

5 »näfvar» läggas i kors över varandra och ombindas med några *»Kränka».* linstrån, och bilda tillsammans en s. k. »kränka» (pl. kränkor): [kallas även »limar», sing. »lima».]

Dessa »kränkor» resas nu mot varandra på en sträcka av 10 till 12 *Linskyl.* fot och bilda då tillsammans en s. k. »linskyl». (Fig. 5).

Linets längd. Linet kan bli olika långt; det kan bli 5 kvarter, men vanligast är 1 aln, och dåliga år 3 kvarter.

Torkning i dåligt väder. När det är vackert torkväder sättes det som nämnt i linskylar, men om det är regnigt, torkas det i en slags »linhässjor», som se ut på föl-

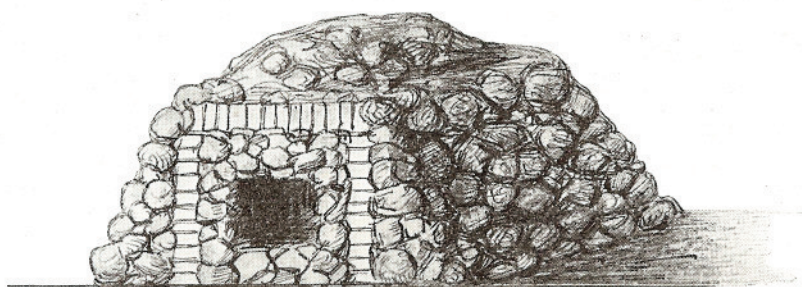

Fig. 11. Bastu-ugn.

jande sätt. (Fig. 6 a, 6 b). Man stänger en fyrkant och över denna läggs stänger, varpå »linkränkorna» kunna upphängas. Finnas gärdesgårdar i närheten, så kan linet även på dem upphängas till torkning [vanligt]. Emellertid sägas även linskylarna ej vara så kinkiga för litet regn.

Linets strykning. Då linet är torrt, vilket ofta först ernås genom att det efter lufttorkningen insättes i den lindrigt värmda bastun, skall det »strykas», d. v. s. linknopen skall avrivas på s. k. »linstråke». Denna kan göras helt enkelt

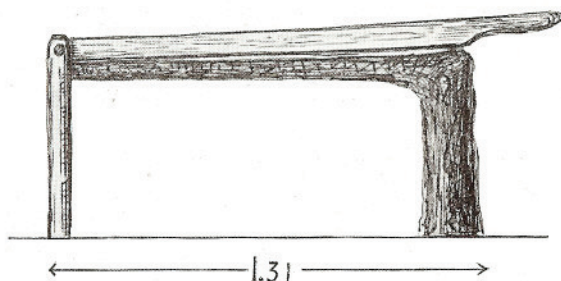

Fig. 12 a. Linbråk, sedd från sidan.

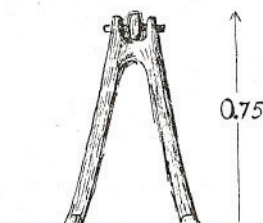

Fig. 12 b. Linbråk, sedd bakifrån.

därigenom att stora, grova (7-tums) spikar slås tätt tillsammans i en grov plank. (Fig. 7).

Linknoppens behandling. Den vid strykningen vunna »linknopen» utbreddes till torkning på ett luftigt ställe och förvaras sedan under vintern i skydd mot råttor.

Knoppen tröskas. På våren tröskas linknopen och fröet kastas för hand eller rengöres på kastmaskin.

Rötningen. Rötningen sker därigenom, att det torkade och knoppade linet ut-

bredas på »plogvallen», d. v. s. den gräsvall, som skall upplöjas, eller på avbetade backar. Detta kallas att »bre linet». (Fig. 8).

Linet »bres».

Linet skall bres så tunt, att marken lyser igenom, och grässtrå vid grässtrå kan skjuta upp genom detsamma i rader.

Bredningen skall ske tunt.

Beroende på väderleken åtgår olika tid för rötningen. Om mycket regn faller, kan linet vara färdigrött på 3 veckor. Är det torrt, så att endast daggen verkar, så krävas 4 veckor och kanske längre tid, också ofta till snön börjar falla.

Tid för rötningen.

Fig. 13. Linet bråkas och klyftas.

När linet blivit rött och så torrt som möjligt, så räfsas det nu ihop rad för rad. Detta kallas att »räfsa opp linet».

Räfsa opp linet.

Det sammanbindes nu med halmband till så stora knippor, s. k. »linbölor», som man orkar bära. Ofta kördes de dock till bastun.

Bindes i linbölor.

Sedan eldas bastun (fig. 9, 10) upp, varvid isynnerhet björkved, som ger hög värme, användes. En ugn utan skorsten (fig. 11) finnes mitt på golvet i bastun. Röken får söka sig ut som den kan genom springor och gluggar på väggarna, vilka emellertid sedan stoppas igen för att behålla värmen.

Bastuelldning.

Innan eldningen börjat, har man emellertid löst upp linbölarna och skakat ut linet samt på »lafvarne» rest upp det mot väggen. Om man reser in linet på aftonen och eldar på kvällen, är det färdigt att bråka

Linet inreses.

Bråkningen.

på morgonen andra dagen. Eldar man på morgonen, som är det vanliga, så är det färdigt att bråka om aftonen på andra dagen. För bråkningen tas linet ned ifrån laven, medan det ännu »håller värmen». Av det torra linet tages därvid en »näfve», som sönderbrytes mellan bråken (fig. 12 a, 12 b)

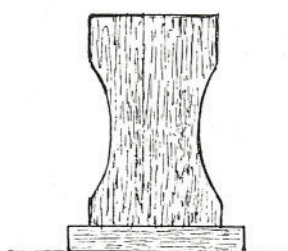

Fig. 14 a. Skäkt.

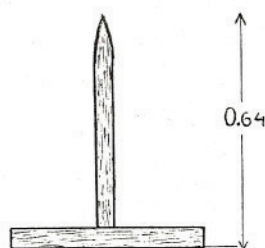

Fig. 14 b. Skäkt.

och »bråkkäftarna». En sådan »bråkad näfve» kallas för »hässla» och kan ofta erhållas av en »duktig» näve, om linet är torrt, yvigt och långt.

Bråkkalas.

Bråkningen skedde vanligen så, att grannarna bjödos tillsammans att hjälpa till att bråka och bereda linet. Någon kontant betalning erhöles ej deltagarna, men väl en riklig välfägnad på det tillställda »bråkkalaset».

Linet »skafves».

»Hässlarna» drages efter bråkningen upprepade gånger mellan »bråkkäftarna» och detta kallas att »skafva» linet.

»Klyftning».

En del använde också en s. k. »klyfta» (fig. 13), som är en liten bråk med två små järnbeslagna käftar. [Ångml. »draga».] Den användes mera sällan och skäkten mest. Finnes sådan, användes den att »skafva» linet. Och då kan den användas härtill, så att skäkten blir obehövlig.

»Skäktningen».

Fig. 15. Skäkt-trä (»svärd»).

Vid skäktningen lägges »hässlarna» på skäkten, som består av ett ur en plankfot upprättstående vässat bräde, den s. k. »skäkten» eller »skäktfoten» (fig. 14 a, 14 b) och hänges över denna

samt bearbetas med »skäkteträet» eller [skäktsvärdet]. (Fig. 15).

»Töss» eller »bråkfäll».

Det avfall man därvid erhåller kallas för »töss» eller »bråkfäll», och skaves om igen, och därav erhåller man jämte »bråkagnar» nu »grovt lin».

»Recksten».

»Recksten» kallas bastet eller det långa linet (= de långa kvarblivande tågorna), som stannar kvar i handen och som ger detta dess värde. — Ofta frågas: »Fick du nåt 'reckstenfullt lin' i år?»

»Hässlarna» vikes.

Efter skäktningen vrides hässlarna omkring ett par varv och lägges sedan dubbel.

Tolv »hässlor» jämte den 13:de som band bilda tillsammans en s. k. »Tutte». På somliga ställen, t. ex. vid Lövsta, skiljer man mellan »småtutt» och »stortutt», vilken senare skulle bestå av 18 »hässlor». I Hållnäs räknade man emellertid endast 13-hässlors-tutt. Då linet skall försäljas, sker det vanligen i sådana »tuttar». De väga emellertid olika, beroende på huru »reckstenfullt» linet varit.

Efter 4 liters linutsäde kan man beräkna 18—20 tuttar. Om linet är långt, 6 kvarter, kan man beräkna 1 kg. pr tutt, men om det endast är 4 à 5 kvarter, då kan man ej räkna mer än 0,70—0,80 kg. pr tutt.

Fig. 16. Linet spinnes.

För »helsingelin» har under de senare åren betalats 10,75 pr L $\ddot{u}$. »Hemlinet», som varit häcklat, vilket ej hälsingelinet är, har av gammalt betalats med 50 öre pr skålpund, el. 10 kr. pr L $\ddot{u}$. »Helsingelin» köpes på Distingen i Uppsala.

»Upplandslinet» är ej på långt när så fint som hälsingelinet, som är grönt och vitt; det är tvärtom grovt.

Genom att byka linet, d. v. s. lägga det i vatten, får man det vitare, vilket fulländas därigenom att det lägges ut att blekas i solen.

Innan det kan spinnas till garn, skall det emellertid först häcklas, d. v. s. kmmas på olika häcklor. Man använder därvid tre olika grova häcklor, när det skall beredas »riktigt fint».

- Grovhäcklan.* »Grövsta häcklan»: »linhässlan» lägges nära dubbel och de knutiga ändarna dragas ur i dessa kallas för »*tuppto*» [topptö].
- Mellanhäcklan.* »Mellersta häcklan»: hässlan redas ut och snos delvis om fingret, och så drages linet, varvid »mellanton» eller »blån» stannar i häcklan.
- Finhäcklan.* Med »finaste häcklan» arbetas på alldeles samma sätt som med mellanhäcklan; det som då erhålles kvar i handen kallas för »rexten» [el. lin; »rexten» där obekant], under det att avfallet där kallas för »räxthäcklingen».
- Toslagen* Dessa tre olika slag av »to» rullas ihop var för sig i s. k. »flagor», som ombindas var för sig med olika ombindningar.
- »*Recksten.*» »Recksten» [eller linet] vrides ihop och brytes samt snos ihop till en
- »*Linknocka.*» s. k. »linknocka».
- »*Toklyka* » Toklyka [eller kräkla] kallas en »träklyka» med vitt utstående grenar, som sättes på spinnrocken och vari »to» lägges i och för spinnningen.
- »*Rockhufvudet.*» »Rockhufvudet» kallas ett annat, ofta mycket fint utsirat trästycke, som fästes på rocken, och varpå »rexten» bindas för att spinnas. (Fig. 16).
- Garnet blekes.* Det spunna garnet lägges i blöt i tre dygn. Sedan »askas det ner»,
Askas ner. d. v. s. man lägger ned det varvtals i en gryta och strör aska över varje varv, så att den helt täcker garnet. Så slås vatten på och det kokas i 2 timmar.
- Sköljes.* Sedan »sköljes» och »klappas» garnet. Därpå lägges det »*på bleke*»
Blekes. på snön, eller också hänges det upp på »häflar» eller stänger till blekning och torkning.
- Garnet färdigt till vävning.* Och så är garnet färdigt att användas till vävning.

På detta sätt odlades och bereddes linet i Hållnäs socken i Uppland år 1911; på samma sätt bereddes det i början av 1800-talet, och så har det sannolikt beretts i århundraden för att nu icke kanske säga årtusenden i samma bygd.